

ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ ΣΑΜΙΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Η Σάμος στα νεότερα χρόνια
(17ος-20ός αιώνας)

ΑΘΗΝΑ 2002

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Μύλοι της μονής Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου στη Σάμο:
Πρακτικές διαχείρισης και οικονομική εκμετάλλευση
(17ος - αρχές 19ου αι.)

Η μονή του Ιωάννη Θεολόγου, όπως είναι γνωστό, υπήρξε κατά την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας σημαντικό μοναστικό και θρησκευτικό κέντρο της ορθόδοξης εκκλησίας. Ταυτόχρονα όμως συνιστούσε και έναν οργανισμό με μεγάλη ισχύ, πολύπλευρες δραστηριότητες, ευρύ πλέγμα εμπορικών σχέσεων και χρηματικών συναλλαγών, και εκτεταμένη ακίνητη περιουσία εντός και εκτός της Πάτμου. Βασικό αιμοδότη της μονής αποτελούσαν τα πολυάριθμα μετόχια της στα νησιά του Αιγαίου, στις μικρασιατικές ακτές, στην Κρήτη και τη Ζάκυνθο, τα οποία έχοντας ως κέντρο αναφοράς τη μονή της Πάτμου συγκροτούσαν ένα εκτεταμένο, ισχυρό δίκτυο, που διασφάλιζε την τροφοδότηση της μονής με αγαθά, ενώ παράλληλα ενίσχυε τόσο την οικονομική της ευρωστία όσο και την αίγλη της στους κατοίκους της περιοχής.

Στη Σάμο, όπως έχει επισημανθεί, μετόχια της μονής του Ιωάννη Θεολόγου ήταν η Αγία Τριάδα κοντά στο χωριό Λέκα, ο Άγιος Γεώργιος στην περιοχή του Μαραθόκαμπου και η Κολόνα ή Μεγάλο μετόχι στην περιοχή του Ηραιού¹. Εκτός όμως από τα μετόχια που διέθεταν κτηματική και άλλη ακίνητη περιουσία, η μονή της Πάτμου κατείχε και μεμονωμένα ακίνητα σε διάφορες περιοχές του νησιού, ανάμεσα στα οποία ιδιαίτερη οικονομική σημασία είχαν οι μύλοι, τους οποίους και θα εξετάσουμε αναλυτικότερα στο κείμενο που ακολουθεί.

Στο αρχείο του Ιωάννη Θεολόγου υπάρχουν μερικές δεκάδες έγγραφα, κυρίως συμφωνητικά πάκτωσης αλλά και ορισμένα ακόμη

1. Βλ. σχετικά Μ. Βουρλιώτης, «Οι τοπικοί προεστοί της Σάμου. Η περίπτωση των προγόνων του καπετάν Σταμάτη», *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 316-317, Π. Δ. Μιχαηλάκης, «Άγιος Ιωάννης (Κολόνα): μετόχι της μονής της Πάτμου στη Σάμο (16ος-19ος αι.)», *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. 1, Αθήνα 1998, σ. 183.

τεκμήρια που σχετίζονται είτε με την εκμετάλλευση των μύλων που είχε η μονή αυτή στη Σάμο είτε με αφιερώσεις και παραχωρήσεις μύλων προς αυτήν. Το αρχειακό αυτό υλικό παρά την αποσπασματικότητα του επιτρέπει να παρακολουθήσουμε σε σημαντικό βαθμό τη διαδικασία οικονομικής διαχείρισης και τους όρους εκμετάλλευσης των μύλων που κατείχε η μονή της Πάτμου στη Σάμο από τα τέλη του 16ου μέχρι τον 19ο αιώνα².

Η εκμετάλλευση των μύλων που κατείχε η μονή του Θεολόγου στην Πάτμο γινόταν κατά κανόνα μέσω της πάκτωσης, της ενοικίασης δηλαδή του μύλου σε ένα –ή δύο– πρόσωπα που αναλάμβαναν να θέσουν σε λειτουργία το μύλο με την υποχρέωση να καταβάλλουν στη μονή ενοίκιο. Οι πακτώσεις αυτές αφορούσαν τόσο τους μεμονωμένους μύλους ιδιοκτησίας της μονής, όσο και τα μετόχια της στα οποία συμπεριλαμβανόταν κάποιος μύλος. Μύλοι εντοπίζονται μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων που κατείχαν και τα τρία μετόχια του Θεολόγου· το μετόχι της Κολόνας μάλιστα για μεγάλη διαστήματα φαίνεται ότι είχε στην κατοχή του δύο μύλους³. Στην περίπτωση των μετοχίων όμως, η πάκτωση των μύλων εμπεριέχεται στο συμφωνητικό που αφορά και τα υπόλοιπα αγαθά του μετοχίου, για τα οποία καθορίζονται ενιαίοι όροι μίσθωσης και πάκτο, με αποτέλεσμα

2. Το σχετικό αρχειακό υλικό βρίσκεται στο Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου και σε μικροταινίες στην μικροταινιοθήκη του ΚΝΕ/ΕΙΕ, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (Ταξινόμηση και φωτογράφιση)», *Ο Ερασιστής*, 3 (1965), σ. 145-156. Όλες οι παραπομπές που ακολουθούν στο παραπάνω αρχείο αναφέρονται στη ταξινόμηση αυτή και στις μικροταινίες που φυλάσσονται στο ΚΝΕ/ΕΙΕ. Στο σημείο αυτό θα ήθελα και από αυτή τη θέση να ευχαριστήσω θερμά τον κ. Μανόλη Βουρλιώτη για τη βοήθειά του και την επισήμανση αρχειακού υλικού σχετικού με αυτό το θέμα.

3. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (στο ΚΝΕ/ΕΙΕ): α) για την Αγία Τριάδα: μικροταινία 1961/105 κώδικας 1009 φ. 28ν έγγρ. με ημερ. 7 Νοεμβρίου 1651 και Στ. Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την τέχνη και την τεχνική*, Αθήνα 1990, σ. 196 έγγρ. με ημερ. 26 Σεπτεμβρίου 1803· β) για τον Άγιο Γεώργιο: 1961/71 κ. 1001 φ. 101r έγγρ. με ημερ. 26 Σεπτεμβρίου 1789· γ) για την Κολόνα: 1961/107 κ. 1009 φ. 99r έγγρ. με ημερ. 14 Σεπτεμβρίου 1695, 1961/71 κ. 1001 φ. 72r έγγρ. με ημερ. 14 Οκτωβρίου 1761, 1961/70 κ. 1001 φ. 59v έγγρ. με ημερ. 20 Σεπτεμβρίου 1763, 1961/71 κ. 1001 φ. 72r έγγρ. με χρονολογία 1772, 1961/71 κ. 1001 φ. 87r έγγρ. με ημερ. 26 Σεπτεμβρίου 1779 και Στ. Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 200 έγγρ. με ημερ. 26 Σεπτεμβρίου 1805.

να μην είναι δυνατό να γίνει ειδικότερη διάκριση για το τμήμα του ενοικίου που αφορά το μύλο.

Αντίθετα λεπτομερέστερες είναι οι πληροφορίες που εξάγονται από 34 συμφωνίες πάκτωσης που εντοπίστηκαν στο αρχείο της μονής της Πάτμου και αφορούν μεμονωμένους μύλους, καθώς σε αυτά είναι πλουσιότερο το τεκμηριωτικό υλικό για τους όρους μίσθωσης και το ύψος του ενοικίου τους. Οι μύλοι αυτοί, κατά πάσα πιθανότητα όλοι νερόμυλοι⁴, εντοπίζονται στις περιοχές: Καρλόβασι, Μαραθόκαμπος, Νεοχώρι και Μύλοι.

Σημαντικός αριθμός πακτωτικών συμφωνητικών έχει συνταχθεί στην Πάτμο, στα κτίρια της μονής, όπου μετέβαιναν οι ενδιαφερόμενοι προκειμένου να λάβουν την έγκριση των εκπροσώπων της και να συμφωνήσουν τους όρους ενοικίασης. Εντοπίζονται όμως και περιπτώσεις που τα σχετικά έγγραφα έχουν συνταχθεί στη Σάμο και υπογράφονται από κάποιον εκπρόσωπο της μονής του Ιωάννη Θεολόγου στο νησί αυτό.

Με το συμφωνητικό οι πακτωτές υπόσχονταν ότι θα έθεταν σε λειτουργία το μύλο που τους ενοικίαζε η μονή έναντι ετησίου ενοικίου, καταβαλλόμενου σε μία δόση το Σεπτέμβριο ή σε δύο δόσεις στα μέσα και στο τέλος του χρόνου. Οι πακτωτές επίσης αναλάμβαναν κατά κανόνα τα έξοδα επισκευής, αγοράς και τοποθέτησης των απαραίτητων υλικών και εξαρτημάτων, ώστε να μπει ο μύλος στην παραγωγή, καθώς και όποια έξοδα προέκυπταν κατά το χρονικό διάστημα που διαρκούσε η ενοικίαση.

Η μονή του Θεολόγου σπανίως συμμετείχε στα έξοδα επισκευής του μύλου. Στις περιπτώσεις που αυτό συνέβαινε αφορούσε τις επιδιορθώσεις που απαιτούνταν προκειμένου ο μύλος να καταστεί ικανός προς λειτουργία και όχι όσες τυχόν βλάβες προέκυπταν κατά τη χρήση του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα έγγραφο πάκτωσης που συντάχθηκε στα 1788, στο οποίο γίνεται διάκριση μεταξύ δύο κατηγοριών προβλεπόμενων εξόδων. Ο πακτωτής Διάκος Μιχάλης αναγνωρίζει ότι: «έχει χρέος να κάμνει τα έξοδα εξ ιδίων από

4. Στο αρχειακό υλικό συνήθως χρησιμοποιείται ο όρος μύλος, χωρίς να γίνεται σαφής διάκριση εάν πρόκειται για υδρόμυλο ή ανεμόμυλο. Κατά κανόνα όμως γίνεται λόγος για τα ζητήματα διαχείρισης των υδάτων με τα οποία τροφοδοτείται ο μύλος, ενώ παράλληλα δεν υπάρχει καμία έμμεση ή άμεση αναφορά σε ανεμόμυλο.

την πακτωσιά και πάνω, και άλλα κάτι μικρά μερεμέτια μέσα εις τον μύλον και να τον επιμελείται να μην αφανιστεί σαν καλός μυλωνάς», ενώ η μονή της Πάτμου υπόσχεται να αναλάβει «τα μεγάλα έξοδα όπου ακολουθούν μέσα εις τον μύλον, ήγουν εις πέτρες, εις τους κανάλους και εις την φτερωτήν [...] έξω από ταις μυλόθεσαις ταις οποίαις υπόσχεται να ταις κάμνει ο διακο Μιχάλης ωσάν και τα άλλα μικρά μερεμέτια»⁵. Ανάλογο επίσης είναι ένα συμφωνητικό του 1777, στο οποίο ο πακτωτής και επισκευαστής του μύλου δηλώνει: «έλαβα από το μοναστήρι ταις πέτραις και ενάμιση καντάρι σίδερο και μία οκά ατζάλι και δυο ήμισυ γρόσια εις τον γύπτον, και άλλο ουχί. Ηδέ ταις επίλιπαις έξοδες να ταις κάμω εγώ»⁶.

Η διάρκεια της πάκτωσης κατά κανόνα δεν αφορούσε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, αλλά οριζόταν γενικά, μέχρι το θάνατο του ενοικιαστή. Στην πλειοψηφία των συμβολαίων αναγνωριζόταν ότι τα παιδιά του ενοικιαστή είχαν δικαίωμα μετά το θάνατο του πατέρα τους να διατηρήσουν τη μίσθωση πληρώνοντας το ίδιο ενοίκιο, ενώ τα εγγόνια του είχαν δικαίωμα να προτιμηθούν ως ενοικιαστές, υπό τον όρο όμως ότι δέχονταν να δώσουν το ίδιο μίσθωμα με εκείνο που θα προσέφεραν άλλοι πιθανοί διεκδικητές. Σε ορισμένα έγγραφα δηλώνεται ρητά ότι αυτό το δικαίωμα προτίμησης των απογόνων του αρχικού ενοικιαστή ίσχυε μόνο εφόσον η μονή της Πάτμου αποφάσιζε να πακτώσει το μύλο σε λαϊκούς⁷.

Προϋπόθεση για τη διατήρηση της πάκτωσης ήταν η τακτική, έγκαιρη και χωρίς προσκόμματα καταβολή του ενοικίου. Σε περίπτωση που ο πακτωτής καθυστέρουσε την καταβολή του ενοικίου η μονή διατηρούσε το δικαίωμα να τον αποβάλλει από το μύλο χωρίς μάλιστα να τον αποζημιώσει για όσα έξοδα ενδεχομένως είχε πραγματοποιήσει.

Στις πακτώσεις που συνήψε η μονή της Πάτμου το μίσθωμα δεν ήταν ίδιο για όλους τους ενοικιαζόμενους μύλους. Παρουσιάζονται διαφορές οι οποίες πιθανόν σχετίζονται με την κατάσταση του μύλου, τις αναγκαίες επισκευές, τη θέση, την προβλεπόμενη πελατεία

5. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, κωδ. 1001 φ. 100γ, μικροταινία 1961/71.

6. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/35.

7. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, κωδ. 1001 φ. 94ν, μικροταινία 1961/71, έγγ. με ημερομηνία 10 Ιουνίου 1788.

και την παραγωγικότητά του. Παρατηρείται όμως μία αξιοσημείωτη σταθερότητα στις περιπτώσεις εκείνες που μπορούμε να παρακολουθήσουμε το καταβαλλόμενο μίσθωμα για τον ίδιο μύλο και για μακρό χρονικό διάστημα. Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένα τεκμήρια η μονή της Πάτμου φαίνεται ότι σε περιπτώσεις αποδοτικής λειτουργίας των μύλων τηρούσε τα συμφωνηθέντα, χωρίς να απαιτεί αύξηση του ενοικίου. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα ενός συμφωνητικού που επανασυντάσσεται στα 1767, προκειμένου να επιβεβαιώσει την αρχική συμφωνία πάκτωσης ενός μύλου η οποία είχε γίνει το 1745, ή η πάκτωση το 1756 ενός μύλου με ενοίκιο ίδιο με εκείνο που είχε συμφωνηθεί στα 1728 με τον πατέρα του νέου ενοικιαστή⁸.

Συχνά εκτός από τη μυλική εγκατάσταση στο συμφωνητικό περιλαμβανόταν και πρόβλεψη για τον τόπο που περιέβαλε το μύλο, όπου συχνά ο ενοικιαστής αναλάμβανε την υποχρέωση να μπολιάσει ή να φυτέψει νέα δένδρα⁹. Μετά τη λύση της πάκτωσης κατά κανόνα προβλεπόταν διανομή των δένδρων αυτών, με αναλογία δύο μερίδια για τη μονή και ένα για τον ενοικιαστή¹⁰. Η ρύθμιση αυτή ήταν σύμφωνη με το γενικότερο καθεστώς χωριστής ιδιοκτησίας των δένδρων από τη γη, που ίσχυε στη Σάμο και γενικότερα στο νησιωτικό χώρο την εποχή αυτή¹¹.

Στα έγγραφα που εξετάσαμε, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1770, το ετήσιο ενοίκιο οριζόταν σε είδος, αρχικά σε σιτάρι και κατόπιν αποκλειστικά σχεδόν σε κεριά. Από την δεκαετία του 1780 και

8. Βλ. αντίστοιχα Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/35, έγγραφο με ημερ. 25 Φεβρουαρίου 1767 και κ. 1001 φ. 36ν και 37γ, έγγραφα με ημερ. 7 Ιουλίου 1728 και 17 Απριλίου 1756.

9. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/37 σε αντίγραφο 1961/71 κ. 1001 φ. 102γ, με ημερ. 29 Ιουνίου 1790, όπου, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, ο πακτωτής του μύλου αναλαμβάνει να βάλει στον περιβάλλοντα τόπο, δένδρα, ελιές, αμπέλι ή «ό,τι άλλο τον φωτίσει ο Θεολόγος».

10. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1960/71, κ. 1001 φ. 57ν, έγγρ. με ημερ. 14 Ιανουαρίου 1742, μικροταινία 1963/33 έγγρ. με ημερ. 13 Μαρτίου 1761, μικροταινία 1961/71 κ. 1001, φ. 83γ, με ημερ. 4 Αυγούστου 1776, όπου όμως αναφέρεται ότι η μονή θα λάβει το σύνολο των δένδρων.

11. Βλ. σχετικές μνείες Δ. Δημητρόπουλος, «Ελαιотреμβεία, μύλοι, φούρνοι, εκκλησίες στο νησιωτικό χώρο τον 17ο αιώνα. Το ζήτημα της συνιδιοκτησίας με βάση το παράδειγμα της Μυκόνου», *Μνήμων*, 16 (1994), σ. 39.

μετά πυκνώνουν τα συμφωνητικά στα οποία το ενοίκιο ορίζεται σε μετρητά χρήματα.

Συγκεκριμένα το πάκτος ορίζεται σε σιτάρι σε δύο έγγραφα που χρονολογούνται στις αρχές του 18ου αιώνα και σε ένα έγγραφο του 1777, στα οποία το ύψος του ετήσιου ενοικίου είναι 6 και 4 τάλιες και 8 τάλιες σιτάρι¹². Στην πλειονότητα των εγγράφων που συντάχθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα, το ενοίκιο ορίζεται ότι θα καταβάλλεται σε κερί, η διαφορά όμως από μύλο σε μύλο είναι σημαντική, καθώς κυμαίνεται από 4,5 έως 20 οκάδες. Σημειώνουμε ότι η ίδια η μονή της Πάτμου υπολόγιζε γύρω στα 1780 την τιμή του κεριού σε 2 γρόσια την οκά¹³.

Από τη δεκαετία του 1780 πυκνώνουν οι πακτώσεις στις οποίες το ενοίκιο ορίζεται σε μετρητά. Αυτό κυμαίνεται από 15 έως 25 γρόσια το χρόνο όταν η ενοικίαση γίνεται εφ' όρου ζωής του ενοικιαστή. Αντίθετα σε συμφωνητικά που η ενοικίαση αφορά συγκεκριμένο χρονικό διάστημα το οριζόμενο ενοίκιο είναι πολύ μεγαλύτερο¹⁴.

12. Βλ. αντίστοιχα Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/40, έγγρ. με ημερ. 1 Αυγούστου 1707 και κ. 1009 φ. 116ν, μικροταινία 1961/108, έγγρ. με ημερ. 20 Ιουλίου 1708 και μικροταινία 1963/35, έγγρ. με ημερ. 14 Ιανουαρίου 1777. Δεν είναι σαφής η αντιστοιχία της «τάλιας», μιας μονάδας μέτρησης που χρησιμοποιείτο κυρίως τον 17ο αιώνα στη Σάμο. Σύμφωνα με μία ερμηνεία η «τάλια» ήταν ίση με 10-12 οκάδες (βλ. Π. Δ. Μιχαηλάρης, «Άγιος Ιωάννης...», *ό.π.*, σ. 187), σύμφωνα όμως με μία άλλη ήταν ίση με 80 ή 100 λίτρα (βλ. Σοφία Λαΐου, «Οθωμανικά έγγραφα που αφορούν την ιστορία της Σάμου 1581-1648», *Η Σάμος από τα μεταβυζαντινά χρόνια...*, *ό.π.*, τ. 1, σ. 199 και Ν. Δημητρίου *Λαογραφικά της Σάμου*, τ. 2, Αθήνα 1986, σ. 30, 31, 58).

13. Η πληροφορία για την αντιστοιχία κεριού και γροσιών περιλαμβάνεται σε καταγραφή των οφειλών του δολοφονηθέντος αρχιεπισκόπου Σάμου Ακάκιου προς τη μονή, που συντάχθηκε μετά το θάνατό του, πιθανόν το 1780. Σύμφωνα με αυτήν, ανάμεσα στα χρέη του, αναφέρεται ότι «χρεωστέι επτά χρόνων πάκτος του νερόμυλου της ιεράς μονής προς 10 οκάδες κερί τον καθ' έναστον χρόνον γρόσια 140». Κατά τη μαρτυρία αυτή επομένως η τιμή μίας οκάς κεριού υπολογίζεται σε 2 γρόσια. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Κείμενα για την τέχνη και την τεχνική...*, *ό.π.*, σ. 162 (στο ΚΝΕ/ΕΙΕ στη μικροταινία 1963/44). Πα τον Ακάκιο βλ. Επαμ. Σταματιάδης, *Σαμακά ήτοι Ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 4, Σάμος 1886, σ. 232-233, Εμμ. Κρητικίδης, *Πραγματεία περί της ερημόσεως και του συνοικισμού της Σάμου*, Ερμούπολη 1870, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1985, σ. 53-56.

14. Σημειώνουμε δύο σχετικά έγγραφα. Στο ένα ο μύλος πακτώνεται για 6 χρόνια με ετήσιο πάκτο 85 γρόσια και στο άλλο για 2 χρόνια με ετήσιο ενοίκιο 200 γρόσια

Η διαφοροποίηση αυτή νομίζω υποδεικνύει ότι η μονή της Πάτμου αντιμετώπιζε τις πακτώσεις με κριτήριο το χρόνο ισχύος τους, αποδεχόμενη χαμηλότερο ενοίκιο στις μισθώσεις μεγάλης διάρκειας¹⁵. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις, εφόσον η λειτουργία του μύλου απαιτούσε εκτεταμένες επισκευές, ο ενοικιαστής απαλλασσόταν από την καταβολή ενοικίου κατά το πρώτο ή και το δεύτερο έτος της ενοικίασης¹⁶.

Η μονή με την πρακτική της πάκτωσης επιτύγχανε να μην εμπλέκεται στα ζητήματα καθημερινής διαχείρισης του μύλου, στις βλάβες και στις επιδιορθώσεις που απαιτούσαν ειδικές τεχνικές γνώσεις και συνεπάγονταν χρηματικό κόστος, αρκούμενη στην είσπραξη ενός ετήσιου ποσού. Το διάστημα ενοικίασης –καθώς συνήθως δεν αφορούσε μια αυστηρά προσδιορισμένη, μικρή χρονική περίοδο, αλλά οριζόταν γενικά για όσο χρόνο ήταν εν ζωή ο ενοικιαστής, σε συνδυασμό με την πρόβλεψη να μεταβιβάζεται η ενοικίαση και στα παιδιά του μετά το θάνατό του– προήγαγε τη στενή σχέση του ενοικιαστή με το μύλο, καλλιεργούσε σε αυτόν αίσθημα ιδιοκτησίας και του δημιουργούσε κίνητρο ώστε να μεριμνεί για την καλή και αποδοτική χρήση του μύλου.

Είναι ενδιαφέρον ότι η μονή της Πάτμου επέλεγε μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, η καταβολή του ενοικίου να ορίζεται σε είδος και

(βλ. αντίστοιχα Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/44, έγγρ. με ημερ. 14 Μαρτίου 1784, και 1963/50 έγγρ. με ημερ. 13 Οκτωβρίου 1824).

15. Δεν έλειπαν όμως και οι εθελούσιες αποχωρήσεις ενοικιαστών από πακτώσεις που συνήψαν με τη μονή. Για παράδειγμα ο Γεώργιος Κουμπαρανής μετέχει από κοινού με το μάστορο Ιωάννη Σαντορινέο σε πάκτωση μύλου που συνάφθηκε στις 27 Ιανουαρίου 1762, στη συνέχεια όμως αποσύρεται, και ο δεύτερος με άλλο συμφωνητικό, στις 25 Απριλίου 1762, αναλαμβάνει μόνος του το μύλο (βλ. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1961/71 κ. 1001, φ. 72r και 1963/39 και σε αντίγραφο 1963/42). Ανάλογη είναι η ομολογία παραίτησης του Χατζή Δημήτρη Ασλάνογλου από μύλο που είχε πακτώσει (μικροταινία 1963/39 έγγραφο με ημερ. 22 Ιανουαρίου 1794).

16. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, κ. 1001, φ. 32v, μικροταινία 1961/70 έγγρ. με ημερ. 23 Ιανουαρίου 1758, όπου δηλώνεται ότι η καταβολή ενοικίου θα αρχίσει από την 1 Μαρτίου 1760, κ. 1001, φ. 94v, μικροταινία 1961/71, έγγρ. με ημερ. 10 Ιουνίου 1788 όπου αναφέρεται ότι ο πακτωτής τον πρώτο χρόνο απαλλάσσεται από το ενοίκιο, μικροταινία 1963/44 και αντίγραφο κ. 1001, φ. 100r μικροταινία 1961/71 έγγρ. της 26 Νοεμβρίου 1789, όπου δηλώνεται ότι η καταβολή ενοικίου θα αρχίσει μετά από 2 χρόνια κ.ά.

μάλιστα σε κεριό, ένα αγαθό που, ενώ δεν είχε καμία σχέση με τη λειτουργία του μύλου, ήταν όμως απαραίτητο σε μεγάλες ποσότητες στη μονή. Τη διαχειριστική αυτή πρακτική η μονή της Πάτμου την εφαρμόζε και σε άλλα περιουσιακά της στοιχεία, διότι της επέτρεπε να τροφοδοτείται σε προϋπολογισμένες ποσότητες και σταθερές τιμές με αγαθά που επέλεγε η ίδια. Ταυτόχρονα εξασφάλιζε την απεμπλοκή της από μία αγορά αγαθών που χαρακτηριζόταν από συνθήκες ανασφάλειας και καθοριζόταν από τις παρεμβάσεις της οθωμανικής εξουσίας, μετακυλίνοντας στον ενοικιαστή την φροντίδα εξεύρεσης του προϊόντος που έπρεπε να πληρώσει ως ενοίκιο.

Στην περίπτωση της Σάμου, η μονή της Πάτμου είχε επιτύχει μία αναλογική τροφοδότησή της με προϊόντα του νησιού, αφού το πάκτο των μετοχίων της μονής της προσέφερε ικανή ποσότητα σιταρισού, καθώς και άλλα προϊόντα όπως ρεβίθια, κουκιά, κρεμμύδια, κρασί¹⁷. Ειδικά όσον αφορά το κεριό, η προτίμηση της μονής να της καταβάλλεται το ενοίκιο των μύλων σε αυτό το προϊόν είναι αποτέλεσμα των αυξημένων αναγκών της μονής αλλά και ορισμένων άλλων παραμέτρων.

Καταρχήν στην ίδια την Πάτμο η ενασχόληση με τη μελισσοκομία ήταν περιορισμένη¹⁸, γεγονός που ανάγκαζε τη μονή να κάνει εισαγωγές κεριού. Κατά τον 18ο αιώνα το πρόβλημα για τη μονή ήταν εντονότερο, διότι στην Πάτμο η τιμή του κεριού καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του αιώνα αυτού σημειώνει συνεχή αύξηση, ακολουθώντας τις ανοδικές τάσεις που καταγράφει η τιμή του στην ευρύτερη μεσογειακή περιοχή την εποχή αυτή¹⁹.

17. Βλ. σχετικά τα έγγραφα πάκτωσης μετοχίων: Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου 1961/107 κ. 1009 φ. 99r έγγρ. με ημερ. 10 Σεπτεμβρίου 1695, 1961/71 κ. 1001 φ. 72r έγγρ. με ημερ. 14 Οκτωβρίου 1761, 1961/70 κ. 1001 φ. 59v έγγρ. με ημερ. 20 Σεπτεμβρίου 1763, 1961/71 κ. 1001 φ. 72r έγγρ. με χρονολογία 1772, Στ. Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 200 έγγρ. με ημερ. 26 Σεπτεμβρίου 1805 και Π. Μιχαηλάρης, «Άγιος Ιωάννης (Κολόνα)...», *ό.π.*, σ. 187, 192, όπου και αναλυτικά η καταβολή σιταρισού από το μετόχι της Κολόνας.

18. Βλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16ος-19ος αι.)*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 137-138.

19. Αναλυτικά για τις τιμές του κεριού στην Πάτμο και τη Θεσσαλονίκη κατά τον 18ο αιώνα βλ. Sp. Asdrachas, *Patmos entre l'Adriatique et la Mediterranée Orientale*

Από την άλλη πλευρά η Σάμος συγκέντρωνε τις κατάλληλες γεωφυσικές προϋποθέσεις για να αναπτυχθεί η μελισσοτροφία. Οι μαρτυρίες του 17ου και 18ου αιώνα για την παραγωγή μελιού είναι συχνά ασαφείς και αρκούνται στην αναφορά του μελιού ανάμεσα στα προϊόντα του νησιού²⁰. Ο Τουρνεφόρ στις αρχές του 18ου αιώνα αναφέρει ότι η ετήσια παραγωγή του νησιού ήταν 200 καντάρια μέλι και 100 καντάρια κερί καλής ποιότητας²¹. παράλληλα όμως η παρουσία των προϊόντων αυτών στο νησί γίνεται αισθητή έμμεσα και από μία άλλη πηγή της εποχής τα προικοσύμφωνα, όπου περιλαμβάνουν συχνά μελίσινα μεταξύ των αγαθών που προικοδοτούνται²². Για τα χρόνια που ακολουθούν τα στοιχεία είναι λεπτομερέστερα, καθώς η παραγωγή μελιού της Σάμου, σύμφωνα με μία έκθεση του 1828, ανέρχεται σε 2.450 οκάδες, ενώ στα 1837 ένας αναλυτικός πίνακας προϊόντων του νησιού καταγράφει 3.590 κυψέλες²³.

pendant la deuxième moitié du XVIIIe siècle d'après les registres de Poithitos Xenos, δακτ. διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1972, σ. 191-204. Βλ. επίσης Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 102-103, όπου αναλυτικά οι τιμές του εξαγόμενου από τη Θεσσαλονίκη κεριού στο διάστημα 1717-1788. Γενικά το κερί ήταν ένα προϊόν με αυξημένη ζήτηση κατά τον 18ο αιώνα, όπως προκύπτει από μεμονωμένες μαρτυρίες προξένων (βλ. για παράδειγμα την έκθεση γάλλου αξιωματούχου του έτους 1744 για την περιοχή της Θεσσαλονίκης στο Σ. Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, 3η έκδ., Αθήνα 1973, σ. 106) ή από τα επεξεργασμένα στοιχεία προξενικών εκθέσεων για περιοχές όπως η Πελοπόννησος (βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (με βάση τα γαλλικά αρχεία)*, Αθήνα 1972, σ. 195-197).

20. Ο J. Georgirenes, *A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos*, Λονδίνο 1676, φωτ. ανατύπωση Αθήνα χ.χ., σ. 30, αναφέρει ότι το νησί παρήγαγε μέλι, ενώ ιδιαίτερη αναφορά κάνει στο μέλι του χωριού Πύργος (ό.π., σ. 16), πρβλ. και Μ. Βαρβούνης, «Λαογραφικές πληροφορίες από το περιηγητικό έργο του Ιωσήφ Γεωργεiriνή (1678)», *Αντιπελάργηση. Τμηματικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 99.

21. Βλ. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un Botaniste I. L'Archipel grec.*, επιμέλεια-σχόλια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 326, πρβλ. και Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 333 μ.Χ.-1700*, 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 725. Το καντάρι σύμφωνα με τον Tournefort είναι ίσο με 140 λίβρες.

22. Βλ. σχετικά προικοσύμφωνα Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Βραβείον της Ιερής Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1980, σ. 130, 148, Ν. Δημητρίου, *Λαογραφικά της Σάμου*, τ. 1, Αθήνα 1983, σ. 206, 209.

23. Βλ. Ν. Ανδριώτης, «Δύο πίνακες παραγωγής της Σάμου (1828 και 1837)»,

Η απαίτηση επομένως της μονής της Πάτμου να της καταβάλλεται το ενοίκιο σε κερδί φαίνεται ότι απευθυνόταν σε ένα περιβάλλον ανθρώπων εξοικειωμένων με τη μελισσοτροφία.

Η εξεύρεση και διαχείριση των υδάτων που τροφοδοτούσαν τους νερόμυλους αποτελούσε καίριο ζήτημα, αφού η διακοπή της ροής του νερού, τους οδηγούσε σε αχρηστία. Ενδεικτική είναι η περιγραφή μιας διένεξης, που μνημονεύεται σε επιστολή που απέστειλε στα 1631 στη μονή του Θεολόγου ο επίτροπός της στη Σάμο. Σύμφωνα με αυτήν ένα από τα πρόσωπα που διεκδικούσαν να πακτώσουν μύλο της μονής «έβαλε και διαλάλησεν ο πρωτόγερος του χωριού τα κόπουν τα νερά ... δια να μην αλέθουν οι κάτωθεν μύλοι»²⁴.

Σε ορισμένες περιπτώσεις περιλαμβάνεται στις πράξεις πάκτωσης ρητή πρόβλεψη ότι η μονή επιτρέπει τη διέλευση του νερού από κτήματα ιδιοκτησίας της²⁵, ενώ σε άλλες η μονή ενοικιάζει στον πακτωτή του μύλου, χωριστά και με υψηλό ενοίκιο, το χωράφι από το οποίο διέρχεται το νερό²⁶. Παράλληλα η μονή της Πάτμου πάκτωνε κτήματα της ιδιοκτησίας της και σε άλλους κατόχους νερόμυλων, προκειμένου να διοχετεύσουν μέσα από αυτά το νερό που ήταν απαραίτητο για τη λειτουργία της εγκατάστασής τους²⁷, ενώ επίσης αγόραζε και η ίδια κτήματα από τα οποία διέρχονταν κανάλια με νερό που τροφοδοτούσε τους μύλους της²⁸.

Αντιπελάργηση..., ό.π., σ. 258-259. Παραγωγή μελιού και κεριού λίγο αλλά καλής ποιότητας σημειώνει στα 1834 ο Ιω. Λεκάτης (βλ. Μ. Βουρλιώτης, «Ιωάννη Λεκάτη Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τόμ. 10, τχ. 37-38 (1989), σ. 24), ενώ παραγωγή μελιού αναφέρεται και σε περιγραφές της Σάμου των μέσων του 19ου αιώνα, βλ. Εμμ. Κρητικίδης, *Τοπογραφία αρχαία και σημερινή της Σάμου*, Ερμούπολη 1869, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1987, σ. 131.

24. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/39, έγγραφο με ημερ. 4 Αυγούστου 1631.

25. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/39 και αντίγραφο 1963/42 και κ. 1001 φ. 72ν, έγγρ. της 25 Απριλίου 1762.

26. Η ενοικίαση αυτή του χωραφιού μπορούσε να γίνει είτε στο ίδιο συμβόλαιο (Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/38, έγγρ. χ.χ.) είτε σε διαφορετικό έγγραφο (μικροταινία 1961/69 κ. 1001 φ. 16ν και 17τ, έγγραφα του 1718 και της 26ης Νοεμβρίου 1718).

27. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/37, έγγρ. με ημερ. 15 Νοεμβρίου 1796.

28. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/33, έγγρ. με ημερ. 7 Φε-

Μία σειρά εγγράφων, που περιέχονται στο αρχείο της μονής της Πάτμου, δια φωτίζει κάπως τη διαδικασία κατασκευής των έργων που απαιτούνταν για την τροφοδότηση των μύλων με νερό. Στις 28 Μαρτίου 1785 ο Γεώργης Βλασταράκης, ο λεγόμενος Αρναούτης, ενεργώντας κατά παραγγελία της μονής, εξασφαλίζει την έγγραφη άδεια κάποιου σαμιώτη: «δια να πάρει το νερόν από το ζοργιό του μύλου μου, κάτωθεν να ανοίξει αυλάκι ειδικόν του, να πηγαίνει το νερόν εις τον μύλον του ανεμποδίστως»²⁹. Δύο μέρες αργότερα ο Γεώργης Βλασταράκης έρχεται σε συμφωνία με 4 πρόσωπα προκειμένου να εργαστούν έναντι 100 γροσιών στην κατασκευή αυλακιού, καθορισμένου μήκους, το οποίο αυτοί αναλαμβάνουν τη δέσμευση ότι θα έχουν ολοκληρώσει έως τις 2 Μαΐου 1785³⁰. Λίγες μέρες μετά, στις 10 Απριλίου 1785, ο Βλασταράκης συνυπογράφει με τον οικονόμο του μετοχίου της Κολόνας και εκπρόσωπο της μονής του Θεολόγου μία πράξη, με την οποία δηλώνει ότι εγκαταλείπει «όπως τον βρήκε», τον μύλο που είχε αναλάβει να φτιάξει στο χωριό Μύλοι, αφού προηγουμένως του καταβλήθηκαν τα έξοδα που είχε δαπανήσει έως εκείνη την ημέρα³¹. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους που οδήγησαν τον Βλασταράκη στην εγκατάλειψη της επισκευής του μύλου, πάντως ο ίδιος φαίνεται ότι δεν απομακρύνθηκε από ενασχολήσεις σχετικά με την επιδιόρθωση και εκμετάλλευση μύλων, αφού λίγα χρόνια αργότερα, στις 26 Σεπτεμβρίου 1789, πακτώνει έναν παλιό νερόμυλο της μονής της Πάτμου στο Νεοχώρι και αναλαμβάνει να τον θέσει σε λειτουργία με δικά του έξοδα³².

Η περίπτωση του Γεώργη Βλασταράκη σκιαγραφεί, νομίζω, το προφίλ κάποιων ενοικιαστών μύλων, ιδιοκτησίας της μονής του Θεολόγου. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια την κοινωνική θέση,

βρουαρίου 1748, με το οποίο η μονή αγοράζει έναντι 6,5 γροσιών τόπο που έγινε αυλάκι για το μύλο της.

29. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/37. [ζοργιό ή ζουριό = το τελευταίο άκρο του σιφωνιού του μύλου, βλ. Ν. Δημητρίου, *Λαογραφικά της Σάμου*, τ. 2, Αθήνα 1985, σ. 93].

30. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/35, έγγρ. με ημερ. 30 Μαρτίου 1785.

31. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/35.

32. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/44 και αντίγραφο κ. 1001 φ. 100r μικροταινία 1961/71.

την οικονομική κατάσταση και τις τυχόν άλλες επαγγελματικές ενασχολήσεις των προσώπων που πακτώνουν μύλους από τη μονή, με εξαίρεση ορισμένους, όπως τον Δημήτριο Τζέρο ή τον Γεώργη του Σταμάτη, που ανήκουν σε οικογένειες προεστών χωριών της Σάμου³³. Ενδιαφέρον, επίσης νομίζω, παρουσιάζουν δύο επιμέρους στοιχεία τα οποία προκύπτουν από το αρχαιακό υλικό.

Το πρώτο είναι ότι ο ονοματικός προσδιορισμός μεγάλου αριθμού ενοικιαστών συνοδεύεται στα σχετικά έγγραφα από τον προσδιορισμό «μάστρο»³⁴. Δεν διευκρινίζεται η τέχνη που ασκούσαν τα πρόσωπα αυτά, η ιδιότητά τους όμως ως τεχνιτών, προφανώς σχετίζεται με το γεγονός αφενός μεν ότι συχνά οι μύλοι που ενοικιάζονταν ήταν παλαιοί και έχρηζαν επιδιορθώσεων και επισκευών, και αφετέρου ότι οι αλεστικοί μηχανισμοί είχαν ανάγκη τεχνικής υποστήριξης καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας τους, η οποία συνεπαγόταν και υψηλό κόστος διαχείρισης. Το φαινόμενο της ανάληψης από τεχνίτες των εργασιών επισκευής και κατόπιν της εκμετάλλευσης των μύλων δεν περιορίζεται μόνο στη Σάμο, καθώς παρατηρείται την εποχή αυτή και σε άλλα νησιά του Αιγαίου³⁵.

Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι σημαντικός επίσης αριθμός ενοικιαστών είναι είτε οι ίδιοι κληρικοί ή μοναχοί είτε –πράγμα που συμβαίνει και συχνότερα– γόνοι κληρικών. Το γεγονός αυτό μπορεί να συσχετισθεί με τις στενές σχέσεις του κλήρου της Σάμου με τη μονή του Θεολόγου, που αποτελούσε το σημαντικότερο θρησκευτικό κέντρο της περιοχής. Στις περιπτώσεις μάλιστα που την πάκτωση αναλάμβαναν από κοινού δύο πρόσωπα, συχνότατα έχουμε συμμετοχή και των δύο κατηγοριών που διακρίναμε παραπάνω.

33. Βλ. Μ. Βουρλιώτης, «Οι τοπικοί προεστοί...», *ό.π.*, σ. 319-322. Επίσης το οικογενειακό όνομα Κότης απαντά σε έγγραφο που υπογράφουν κάτοικοι και πρόκριτοι του Βαθέος κατά το 1831, και κάτοικοι του Καρλοβάσου το 1832 (βλ. αντίστοιχα Ν. Σταματιάδης, *Συλλογή επισήμων εγγράφων αναγομένων εις την πολιτικήν ιστορίαν της Σάμου από του 1829-1835*, Σάμος 1893, σ. 80 και Αλ. Σεβαστάκης, *Ιστορικά Νέον Καρλοβάσου Σάμου 1768-1840*, Αθήνα 1995, σ. 137), και το οικογενειακό όνομα Σαντορινιός μεταξύ των ονομάτων κατοίκων του Μαραθοκάμπου που την ίδια χρονιά υπογράφουν έγγραφο της κοινότητάς τους (βλ. Ν. Σταματιάδης, *Συλλογή...*, *ό.π.*, σ. 136).

34. Βλ. τον πίνακα Ι με τον κατάλογο των πακτωτών στο τέλος του παρόντος.

35. Βλ. Δ. Δημητρόπουλος, «Ελαιοτριβεία, μύλοι...», *ό.π.*, σ. 53-56.

Δεν γνωρίζουμε τον τρόπο με τον οποίο απέκτησε το σύνολο των μύλων που είχε στην κατοχή της η μονή της Πάτμου. Η ύπαρξη αρκετών μύλων στη Σάμο που δεν ήταν ιδιοκτησίας του Ιωάννη Θεολόγου, δείχνει ότι εδώ η μονή δεν είχε εξασφαλίσει κάποιο προνόμιο αποκλειστικότητας, ανάλογο με αυτό που έχει επισημανθεί για τα ελαιοτριβεία στην Κάλυμνο κατά τον 17ο αιώνα³⁶. Στην περίπτωση της Σάμου, τα τεκμήρια της εποχής υποδεικνύουν ορισμένες διαδρομές από τις οποίες πέρασε η απόκτηση των μύλων από τη μονή.

Μία οδός ήταν μέσω της κατασκευής νέου μύλου σε γη της μονής με το σύστημα της πάκτωσης³⁷, σε κάποιο πρόσωπο που αναλάμβανε να κτίσει και να θέσει σε λειτουργία το μύλο, έναντι χαμηλού ενοικίου. Για παράδειγμα, ο οικονόμος Χριστόφορος και ο Δημήτρης Τζέρος, στα 1771, αναλαμβάνουν την εξ αρχής οικοδόμηση μύλου σε κτήμα της μονής, με ετήσιο πάκτο μόλις δύο οκάδες κεριά, και τη συμφωνία ότι το ίδιο τίμημα θα ισχύει και για τα παιδιά τους³⁸.

Μία άλλη πηγή προσπορισμού μύλων ή μεριδίων μύλων ήταν οι αφιερώσεις προς τη μονή. Στο αρχαιακό υλικό που εξετάσαμε εντοπίσαμε ορισμένες πράξεις τέτοιων αφιερώσεων, που αφορούν κυρίως μερίδια μύλων. Βλέπουμε για παράδειγμα το 1751 ο Κωνσταντής Μπερπέτζικας να αφιερώνει το ήμισυ του μύλου που είχε στο Νεοχώρι, το 1772 ο παπά Ιωάννης του Καραμπάση μισό μύλο στον Πύργο, το 1782 ο Δημήτρης Τζέρος μισό μύλο στο Μαραθόκαμπο, το 1807 ο Χατζή Ιωάννης του Διάκου ένα μύλο στην Ποταμιά Νεοχωρίου³⁹. Από την εξέταση όμως των συγκεκριμένων αφιερωτικών

36. Βλ. Χ. Κουτελάκης, «Τα ελαιοτριβεία της Καλύμνου και η διαμάχη της Μονής του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου με τη μονή του Αγίου Παντελεήμονα Τήλου)», *Καλυμνιακά Χρονικά*, 2 (1981), σ. 27-37.

37. Γη και χώρους κατάλληλους για την κατασκευή μύλων φαίνεται ότι διέθετε η μονή της Πάτμου τουλάχιστον από τον 16ο αιώνα. Για παράδειγμα σε έγγραφο με ημερομηνία 15 Ιουνίου 1593 αναφέρεται ότι οι μοναχοί της Πάτμου «ετάπισαν» μία «γλυφάδα με μυλότοπο» σύμφωνα με το παλαιό «ταπί», δηλαδή έγγραφο ιδιοκτησίας, για 2.000 άσπρα. Το έγγραφο επιβεβαιώνουν δύο Τούρκοι βοεβόδες (βλ. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/46).

38. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/39 και αντίγραφο κ. 1001, φ. 76r, έγγρ. με ημερ. 18 Μαΐου 1771.

39. Βλ. αντίστοιχα Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/43, έγγρ. με ημερ. 30 Μαΐου 1751, μικροταινία 1961/71 κ. 1001 φ. 76v έγγρ. με ημερ. 30 Ια-

εγγράφων προκύπτει ότι στην πράξη πρόκειται για παραχωρήσεις της κυριότητας του μύλου αλλά όχι και της χρήσης του, αφού σε αυτά συμπεριλαμβάνεται ο όρος ότι ο δωρητής και τα παιδιά του θα εξακολουθούν να εργάζονται το μύλο, καταβάλλοντας ετησίως κάποιιο ποσό στη μονή του Θεολόγου⁴⁰. Οι διαθέτες σημειώνουν ότι προβαίνουν στις αφιερώσεις για «τη σωτηρία της ψυχής τους», η επιλογή όμως της συγκεκριμένης μονής, του Θεολόγου, σχετίζεται με την ισχύ και την αίγλη της στους κατοίκους της Σάμου. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία ενός αφιερωτή, ο οποίος στα 1751 προσφέρει το ήμισυ μύλου που έκτισε, διότι, όπως δηλώνει, είχε τη «συνείδησή του τύπτουσα», επειδή ο δικός του μύλος ήταν κτισμένος πάνω από προϋπάρχοντα μύλο του Θεολόγου με αποτέλεσμα να προξενήσει «τρόπον τινά βλάβην τόσο εις το νερόν όσο και εις τα αλέσματα»⁴¹.

Τέλος, ένας άλλος τρόπος απόκτησης μύλων για τη μονή του Θεολόγου ήταν οι αγορές. Οι σχετικές πράξεις που εντοπίσαμε ήταν λίγες και αναφέρονται κυρίως στην αγορά μεριδίων σε μύλους, στους οποίους ήδη η μονή της Πάτμου ήταν συνιδιοκτήτρια. Έτσι στα 1761 ο Δωρόθεος, οικονόμος του Θεολόγου στη Σάμο, πωλεί στον ηγούμενο της μονής της Πάτμου τμήμα μύλου που κατείχε έναντι 15 γροσίων, από τα οποία αφήνει τα 5 στη μονή για μία πρόθεση⁴². Στα 1781 η μονή του Θεολόγου αγόρασε από τη μονή του Τιμίου Σταυρού το 1/3 μύλου στο Σαρακίνη, αποκτώντας πλέον την πλήρη κυριότητα όλου του μύλου⁴³. Αντίθετα καμία πώληση μύλου δεν εντοπίστηκε από την πλευρά της μονής.

νοναρίου 1772, μικροταινία 1961/71 κ. 1001 φ. 92r έγγρ. με ημερ. 26 Σεπτεμβρίου 1782, μικροταινία 1963/38 με ημερ. 30 Μαρτίου 1807.

40. Η πρακτική αυτή των «ατελών» αφιερώσεων απαντά συχνά, υπό διάφορους όρους, και σε έγγραφα αφιερώσεων προς άλλες μονές της Σάμου, βλ. ὄχρητικά Σοφία Λαΐου, «Αφιερωτήρια έγγραφα των μονών της Σάμου (17ος-18ος αι.)», *ΙΔ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 207-210.

41. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/43, έγγρ. με ημερ. 30 Μαΐου 1751.

42. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/41, έγγρ. με ημερ. 27 Σεπτεμβρίου 1769.

43. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/50, έγγρ. με ημερ. 2 Μαΐου 1781. Για τη μονή του Σταυρού βλ. Επ. Σταματιάδης, *Σαμακά...*, ό.π., τ. 4, σ.

Η ισχυρή αυτή παρουσία της μονής της Πάτμου στο χώρο των μύλων της Σάμου φαίνεται ότι δεν υπήρξε ανέφελη. Οι σχετικές μαρτυρίες είναι λιγοστές αλλά ενδεικτικές ενός κλίματος αντιπαράθεσης, που ενίοτε γνώριζε φάσεις όξυνσης.

Στα 1766, για παράδειγμα, ο ηγούμενος του Ιωάννη Θεολόγου Παρθένιος αποστέλλει στον επίσκοπο της μονής στη Σάμο Ιωαννάκη και στους ιερείς του χωριού Μύλοι επιστολή, στην οποία αναφέρει: «... Δηλοποιούμεν υμίν ότι ήλθον εις τα ώδε προς ημάς, ο Πάρθβας Δημήτριος ο μυλωνάς μας προσκλαιόμενος, πως τινές των αυτόθι χριστιανών κακία και φθόνω φερόμενοι, ενοχλούντες τον παρόντα μυλωνά μας και φοβερίζοντες να κρεμίσουν το εργαστήριο του μοναστηρίου, οι οποίοι ως φαίνεται ούτε φόβον Θεού έχουν, μήτε αυθεντάδες βάλουν εις τον νουν τως. Και δεν ηξεύρομεν με τι σκοπόν και αίτιον το κάμνουν, και δεν στοχάζονται πως έχουν να παιδευτούν και εσωτερικά και εξωτερικά, και να αφανισθούν και από το πρόσωπο της γης. Εργαστήριον οπού είναι περίπου των εικοσιδύο χρόνων φτιασμένον, σηκώθησαν αυτοί να το κρεμνήσουν; Όμως ας κάμουν ως θέλουν και ύστερον ας μην παραπονούνται. Λοιπόν. Ιδού υπογράφωμεν ημίν αδελφικώς. [...] και καθώς έχετε συνήθειαν να τους κράξετε, να έχετε την ευχήν του Θεολόγου και την εδικήν μας, και να τους προστάξετε να μην πειράζουν ούτε το πράγμα μας ούτε τον μυλωνάν μας, διατί η ζημία δεν είναι του μυλωνά, αλλά είναι του μοναστηρίου. Ημείς είμεσθε εδώ, και ας στοχασθούν οι ταλαίπωροι πως δεν κοιμώμεθα, αλλά το πράγμα μας το διαφεντεύωμεν μέχρι θανάτου, και ανίσως και ησυχάσουν και παύσουν τις κακίες τως καλώς, ειδέ παρακαλούμεν να μας φανερώσετε τα ονόματα αυτών δια γράμματος, και ύστερον ας μην μεταμελούνται...»⁴⁴.

Το ύφος και το απειλητικό περιεχόμενο της επιστολής είναι εύγλωττο και αποκαλυπτικό τόσο για το κύρος που έχαιρε η μονή της Πάτμου, όσο και για τις πολλαπλές δυνατότητες παρέμβασης που είχε, προκειμένου να επιβάλει τις επιθυμίες της και να διασφαλίσει

316-324. Πα το Πύργο του Σαρακίνη βλ. Η. J. Kienast, «Ο πύργος του Σαρακίνη στη Σάμο», *Η Σάμος από τα μεταβυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. 1, Αθήνα 1998, σ. 143-150.

44. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/34, έγγρ. με ημερ. 22 Νοεμβρίου 1766.

τα συμφέροντά της⁴⁵. Άλλωστε οι δυνατότητες αυτές της μονής της Πάτμου, οι οποίες της επέτρεπαν να συνδυάζει τη θρησκευτική με την κοσμική εξουσία, την πίστη των ανθρώπων με το φόβο, τις ορθολογικά οργανωμένες πρακτικές διαχείρισης της περιουσίας της με εξωοικονομικούς καταναγκασμούς, αποτέλεσαν συνισταμένες της ενδυνάμωσής της και της εξάπλωσης της ισχύος της στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου.

45. Παρόλα αυτά δεν έλειψαν ανάλογες αντιδράσεις κατά των μύλων που κατείχε η μονή, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης. Μία σχετική μαρτυρία παρέχει επιστολή του μοναχού Διονύσιου, προς τη μονή του Θεολόγου από τη Σάμο με ημερ. 19 Αυγούστου 1835, στην οποία δηλώνει ότι αναγκάστηκε λόγω της «αναρχίας» που επικρατούσε στα χωριά να κλείσει το μύλο, βλ. Αρχείο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, μικροταινία 1963/36.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
ΠΑΚΤΩΣΕΙΣ ΜΥΛΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΙΩΑΝΝΗ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΠΑΤΜΟΥ ΣΤΗ ΣΑΜΟ

Χρονολογία	Πακτωτής	Είδος	Ετήσιο πάκτο	Τοποθεσία
χ.χ. [17ος αι. ;]	Δημήτρης Φοναδάκης	μύλος	10 γρ.	Στο Καλύβι από κάτω
1/8/1707	Δημήτρης Καμπούρης	μύλος	6 τάλιες σιτάρι	Αγία Τριάδα στο Καρλόβτσι
20/7/1708	Δημήτρης Γενεκοιλής (:), κυρ	μύλος	4 τάλιες σιτάρι	Νεοχώρι
7/1/1711	Σταμάτης του Ιω. της Κιουράς, κυρ	μύλος	10 σκ. κερι	Νεοχώρι
1718	διακo Ιωάννης του παπά Χριστόδουλου από τη Σάμο	μύλος με το νερό του	16 σκ. αγιοζέρι	Μύλοι, μύλος του Μανταλάκη
26/11/1718	διακo Ιωάννης του παπά Χριστόδουλου από τη Σάμο	νερό του μύλου	8 σκ. κερι	Μύλοι, μύλος του Μανταλάκη
7/7/1728	Δημήτρης Ντρίτζαρος, κυρ	μύλος	7 σκ. κερι	Νεοχώρι
27/8/1738	παπά κυρ Ανανίας, αδελφός της μονής	μερίδιο μύλου	7,5 σκ. κερι	
28/1/1741	μαστορ Μανόλης Κοπάκης και ο Γεώργης ο γιος του παπά Χριστόδουλου από τον Παγιόντα Σάμου	μύλος	10 σκ. κερι	Μύλοι, μύλος λεγόμενος του Μαλανδράκη
14/1/1742	Ανδρέας του Γεώργιου Χαλβατζή, κυρ	μύλος	4 σκ. κερι, και μετά το θάνατο του Γεώργιου 8 σκ. κερι	Αφβαντοχώρι
25/2/1744	Χατζή Ιωάννης Κρητικός και Χατζή Νικόλαος Σάμιος του Ιωάννου Σβρασιάνη	μύλος	5 σκ. κερι	Μαραθόικαμος στον Άγιο Πέτρο

Χρονολογία	Πατριωτής	Είδος	Ετήσιο πάκτο	Τοποθεσία
17/6/1745	Δημήτρης του παπα Γεωργίου	μυλοστάσιο / μύλος	8 λίτρες κερί	Μαραθόκαμπος
[:]/3/1746	Δημήτρης του [...] ο γιος και Κωνσταντής του [...]	παλαιόμυλος	4,5 οκ. κερί	Μαραθόκαμπος στον Άγιο Πέτρο
13/2/1748	Δημήτρης του Παπαγεώργη	μύλος	10 οκ. κερί	Μαραθόκαμπος
17/4/1756	Κωνσταντής γιος του Δημήτρη Τζιζέση, κυρ	μύλος	7 οκ. κερί	Νεοχώρι
23/1/1758	μάστορ Δημήτρης Μονοβασίτης από τη Σάμο	μύλος	7 οκ. κερί	Νεοχώρι
13/3/1761	μάστορα Αντρέας του κυρ Γεώργη Χαλβατζή	μύλος	8 οκ. κερί	Καρλόβασι, στο Αθρανιτοχώρι
27/1/1762	Γεώργης Κουμπαράνης, κυρ, και μάστορ Ιωάννης Σαντορινέος	παλαιόμυλος	6 οκ. κερί	Μαραθόκαμπος
25/4/1762	μάστορ Παννάκης του Σαντορινέου	παλαιόμυλος	6 οκ. κερί	Μαραθόκαμπος
25/2/1767	Δημήτρης Πάβρας γιος του παπα Πύργη από Μαραθόκαμπο	μυλότοπος / μύλος	8 λίτρες κερί	Βελανιδιά στο Μαραθόκαμπο (σύνορο γύρισμα του Λούγκα και Γεωργιά)
18/5/1771	Οικονόμος Χριστόφορος και Δημήτρης του Τζέρου	μύλος (θα κατασκευαστεί)	2 οκ. κερί	Μαραθόκαμπος
4/8/1776	Ανδρέας του Χαλβατζή (Χαλβατζή), κυρ	μύλος	25 γρ.	Καρλόβασι
1/11/1784	μάστορ Κωνσταντής, γιος του Ιωάννη Κατζουνάφη	νερόμυλος	85 γρ.	Μύλοι, στον Σαρακίνη το κουτσομύλι
13/2/1784	Κωνσταντής, γιος του Δημητρίου Κόττη, κυρ	νερόμυλος	20 γρ.	Καρλόβασι (κοντά στο χωριό)
14/3/1784	Δημήτρης Ασλάνογλου, καπετάν, κυρ	νερόμυλος	25 γρ.	Καρλόβασι

Χρονολογία	Πακτωτής	Είδος	Ετήσιο πάκτο	Τοποθεσία
1/11/1788	Διακο Μιγάλης γαμπρός του παπά κυρ Νικολάου	νερόμυλος	90 γρ.	Μύλοι, στον Σαρακινή το κουτσο- μύλι
10/6/1788	Δημήτρης Ασιάνογλου, καπετάν, κυρ	νερόμυλος	25 γρ.	Καρλόβασα
26/9/1789	Γεώργιος Βλασταράκης, κυρ, λεγόμενος Αρναούτης	νερόμυλος παλαι- ός	5 οκ. κερι	Νεοχώρι
29/6/1790	Γεώργης του Σταμάτη	μύλος με την το- ποθεσία του	15 γρ.	Μαραθόκαμπος (σύνορα: κάτω: Χατζή Κωνσταντής Τερμάντης, πάνω: Ιω. Μπουρνέλη)
16/1/1793		μύλος	[:] οκ. κερι	Νεοχώρι
15/11/1796	Χατζή Διαμαντής Τηλιπέθ από το Μαραθόκαμπο	χωράφι που περ- νά νερό για μύλο	100 οκάδες λάδι	Μαραθόκαμπος, κοντά στον παλαιόμυλο, κάτω από το χωριό
20/4/1805	Άνθιμος, οικονόμος, αρχιμανδρίτης	μύλος παλαιός	15 γρόσια	Μύλοι Καμάρα μύλος του Μανδαλάκη
23/4/1807	Κωνσταντίνος γιος του Χατζή Ιωάννη Διάκου	μύλος	10 οκ. κερι	Νεοχώρι
13/10/1824	Γεώργιος Παταϊωάνου ράπτης, κυρ	νερόμυλος	200 γρ.	Βελανιδιά στο Μαραθόκαμπο (σύνορα: γύφισμα του Λούγκα και Γεωργιάη)

Πηγές: Αρχείο Ι. Μ. Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου (οι παραπομπές ακολουθούν με τη σειρά τις οριζόντιες στήλες του πίνακα): 1963/38 * 1963/40 * 1961/108 (κωδ 1009 φ.116ν * 1961/69 (κωδ 1001 φ.9ν) * 1961/69 (κωδ 1001 φ.16ν) * 1961/69 (κωδ 1001 φ.17r) * 1961/70 (κωδ 1001 φ.36ν) * 1961/70 (κωδ 1001 φ.51ν) * 1961/70 (κωδ 1001 φ.54ν) * 1961/70 (κωδ 1001 φ.57ν) * 1961/71 (κωδ 1001 φ.65r) * 1963/36 & 1961/71 (κωδ 1001 φ.127r) * 1961/70 (κωδ 1001 φ.59ν) * 1963/33 * 1961/70 (κωδ 1001 φ.37r) * 1961/70 (κωδ 1001 φ.32 ν) * 1963/33 και 1961/70 (κωδ 1001 φ.57ν) * 1961/71 (κωδ 1001 φ.72r) * 1963/39, και 1963/42(αντίγραφο) και 1961/71 (κωδ 1001 φ.72ν) * 1963/35 * 1963/39 και 1961/71 κωδ. 1001 φ.76r * 1961/71 (κωδ 1001 φ.83r) * 1961/71 (κωδ 1001 φ.94ν) * 1961/71 (κωδ 1001 φ.92ν) * 1963/44 * 1961/71 (κωδ 1001 φ.100r) * 1961/71 (κωδ 1001 φ.94ν) * 1963/44 & αντίγραφο 1961/71 (κωδ 1001 φ.100r) * 1963/37 & 1961/71 (κωδ 1001 φ.102r) * 1961/70 (κωδ 1001 φ.36ν) * 1963/37 * 1961/75 κ.1002 φ. 12r * 1961/71 (κωδ 1001 φ.126ν) * 1963/50.